

Mariyana Tsibranska–Kostova

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

Some Notes on One Juridical Excerpt from the Old Testament

Abstract: Together with its undisputable importance as a testimony about the theological, anthropological and cultural background of the whole humanity the Old Testament has been used as a source for juridical prescriptions in the Southern Slavonic and Russian manuscripts. The focus on one contemporary word in a concrete textual ambiance and the comparison in diachronic view with the manuscript evidences offers a good opportunity to stress on the role of the different translations of the Old Testament in the Bulgarian literary tradition and culture.

Марияна Цибранска – Костова

(София, ИБЕ, БАН)

Бележки към един старозаветен юридически ексцерпт

В съвременната палеославистика представите за словния фонд на старобългарския език се градят преди всичко върху писмено засвидетелстваните словоупотреби в корпуса на класическите старобългарски паметници, в оригиналните и преводни съчинения на книжовници от старобългарската епоха или в по-късни преписи, обикновено възникнали в различна славяноезична среда и в друг географски ареал. По този начин обаче категорично може да се установи само една част от старобългарското словно богатство, а към незасвидетелстваните в тези извори лексеми се прилага комплексна методология, основана на езиковата реконструкция и задължително обвързана с данните от говоримите славянски диалектни идиоми от миналото и съвременността, както и с допълнителни писмени извори, в които те са отразени. Основната тежест на писмения източник в изследванията върху класическите

езици е безспорна и в голяма степен определя *контекстуализацията* при появата на дадена лексема.

В официалния български синодален превод на Библията от 1925 г., актуален и до днес, един старозаветен пасаж съдържа лексемата *бушница* като название и за юмрук в тесен смисъл, и за юмручен бой в по-широк. Става въпрос за ексцерпта от книга Изход 21: 18–19. Както е известно, в еврейската традиция първите пет книги на Стария Завет (Петокнижието, Мойсеевото петокнижие) са познати под името Тора (еврейската дума **torah* първоначално означава ‘учение, доктрина’, постепенно придобива значението на ‘закон’ и като краен резултат обозначава цялостното правно наследство на юдаизма – Vlenkinsopp 1983: 74). В генеалогическата стратификация на Петокнижието се очертават нееднородни по време на възникване и стил пластове, но не буди никакво съмнение фактът, че най-старата юридическа книга на Библията е книга Изход и по-точно инкорпорираният в нея автономен блок от законови предписания за народа на Израил, наречен *Книга на Завета* (Изх. 20–23:19). Той е сърцевината на библейското старозаветно право (Crüsemann 1996: 109–200; Vlenkinsopp 1983: 88–90; Dale 1985: 72–75). Въпросният пасаж се включва към правнонаказателния аспект на Стария Завет и третира нанесена физическа щета при свада на две лица, при което ако с камък или юмрук е нанесен бой на потърпевшия, но без летален изход, виновникът не понася наказание, а само осигурява компенсация за пострадалия. Казусът спада към недотам сериозните нарушения – свади и повреди, които не изискват обичайната строгост на старозаветния юридически норматив, каквото е смъртното наказание. Основание за такова тълкуване е не само отсъствието на физическа смърт, но и характерът на импровизираното оръжие, което издава непредумишленост, спонтанност на престъплението (Коул 2002: 224). В гръцкия текст по Септуагинтата оръдията на престъплението са изразени с дативите λίθῳ ἢ πύρρι. Смята се, че именно от гръцкия превод на оригиналния еврейски текст неясна по смисъл дума (според някои изследователи тояга или пръчка, други обичайни средства за бой в Стария Завет) е била заменена с гръцката πύρρι, ἢ, ‘юмрук’. Нека проследим как исторически се предава същият пасаж в различни източници, които съдържат ветхозаветни четива, и как се е стигнало до варианта в официалния православен библейски превод на български език.

Така поставен, въпросът се нуждае от някои уточнения, свързани със състоянието на използвания изворов материал. Най-ранният южнославянски небогослужебен препис на книга Изход се съдържа в ръкопис № 3 от сбирката на Е.

Барсов от Държавния исторически музей в Москва и се датира едва от края на XV в. (нататък Барс.3 – Николова 1998: 23; Желязкова 2005). Той е преписан във Влахия от търновски антиграф и отразява крайния резултат от развоя на южнославянската кирилска традиция. Най-ранният известен руски препис на Петокнижието е от XIV в., ръкопис ф. 304, ТСЛ №1 от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра в Руската държавна библиотека в Москва, известен още като Лавърско петокнижие (нататък Лавр. – Славова 1999). Единственият препис на Осмокнижието в цялост, съхраняван в пределите на България, е така наречената Пшинска библия от първата четвърт на XVI в., ръкопис № 351 от хранилището на Църковноисторическия и архивен институт към Българската патриаршия (Христова и др. 2009: 26–27). Ексерпти от книга Изход се съдържат също така в един друг тип материални свидетелства – *славянските средновековни сборници с юридическо съдържание*, в които се разпространява колекцията Νόμος Μοσαϊκός (Nomos Mosaicos), наричана още Мойсеево законодателство или Закони на Мойсей (Oxford Dictionary of Byzantium 1991, 2: 1413–1414). Тя представлява приложение на старозаветния наказателен норматив в средновековното право и има безспорно важен статут в източната византийска традиция (Oxford Dictionary of Byzantium 1991, 2: 1413–1414). Състои се от 50 глави, във всяка от които на тематичен принцип са обединени различен брой ексерпти (около 70) от следните четири книги на Мойсеевото петокнижие: Изход, Левит, Числа и Второзаконие. Колекцията е възникнала през VIII в. на гръцки език. В писмените източници този юридически свод обикновено се разполага в съседство с други много важни паметници на византийското светско правораздаване, каквито са Еклогата и Земеделският закон. Това дава основание на редица изследователи да свързват възникването му с Исаврийската династия на византийските императори иконоборци Лъв III Исавър (717–741) и неговия син Константин V Копроним (741–775), известна със своята активна законотворческа дейност. В тази размирна за цялото християнство епоха Мойсеевото законодателство, особено неговите предписания срещу създаването и почитането на идоли, е изиграло решителна роля (The Old Testament in Byzantium: 2010: 20). Изследователи от различни епохи предполагат, че по времето на възникването си подобна старозаветна компилация с подчертано наказателен характер е можела да постигне правен ефект в условия на прозелитизъм, сред варварските народи, при които християнските норми е трябвало да се положат върху основата на обичайното местно право, за да утвърдят Божията благодат върху новопокръстения народ чрез стриктно подчинение и приложение на Божия закон по образа на Завета

между Бог и народа на Израил. Немският византинист А. Шминк обаче формулира различна теза за времето на възникване на *Nomos Mosaicos*. Той говори за датировка не преди 865 и не след 867, свързвайки появата на компилацията с инициативата на византийския патриарх Фотий (857–867; 877–886) да замени чрез Мойсеевите закони Еклогата за специална употреба сред новопокръстените народи на Източна Европа и във връзка с утвърждаването на новите християнски държавни структури сред славяните (Schminck 2005a; 2005b). Изказаната хипотеза не е общоприета. Няма съмнение обаче, че по стил и особености на правния дискурс *Nomos Mosaicos* стои близо до Еклогата (като нея този свод е наречен 'Еκλογή, т.е. избрани глави, подбор, селекция, сравни началото на славянския текст *Избрание*), а влиянието на старозаветното право върху Земеделския закон не подлежи на съмнение (Византийский земельный закон 1984; *The Old Testament in Byzantium* 2010: 20–21).

Славянският превод на *Nomos Mosaicos* се появява най-рано като самостоятелна текстова цялост в Светисавското законоправило (Кормчаята, Номоканона на св. Сава Сръбски), т.е. в самото начало на XIII в., или по-точно около 1219–1220, когато се учредява самостоятелната сръбска архиепископия и във връзка с която се конституира новият законодателен свод в Славянския юг. В новия компендиум *Nomos Mosaicos* се оформя като 48-а глава от състава и носи оглавлението *Избрание ѿ закона бѣмъ данаго изльтомъ мвнѣбъмъ*. Може да се изследва по най-ранния запазен препис от Светисавския архетип – Иловичката Кормчая от 1262 г. (нататък ИК – Петровић 1991), и по преписите в другите южнославянски кормчии, възхождащи към него. В славянската традиция на *Nomos Mosaicos* е известен още един забележителен източник – сборникът с поучения и закони за ръководство на съдиите *Мерило праведное*, възникнал не по-рано от края на XIII в. в руската писмена традиция с участието на тверския епископ Симеон (нататък МП – *Мерило праведное* 1961). Сборникът е бил предназначен за конкретно приложение в правораздаването, особено със своята законодателна част от 30 глави. В тази втора съставна част на сборника *Nomos Mosaicos* заема 15-а глава. Забележително е, че в него, както в редакциите на най-архаичните руски кормчии *Мойсеевиет закон съжителства* в непосредствена близост с Кратката редакция на *Закона за съдене на людете*.

Ексерптите от Изх. 21: 18–19 в двата славянски юридически компендиума, които се използват тук, съответстват на гръцкия оригинал на *Nomos Mosaicos*, *Περὶ τοῦ*

ἐν μάχη τύπτοντος τὸν πλησίον (Burgmann, Troianos 1979: 139). Тяхното съдържание със съответните разночетения е следното:

ИК аще котораета (МП въета са) се два мочжа и оударѣи единь ближнѣго (МП друга) своего каѣмь или пестню и не оумретъ. лежѣ же на удръѣ боле. и аще възставъ члѣка. походѣи възнѣ по пирае се палицею. безъ вины ѣ оударивыи его. вбаче за пражънство (МП пражденъ) его. и за врачеваніе (МП враченье) да възда. Заслужава да се отбележи, че и в Пшинската библия интересуващото ни оръжие на престъплението е означено с инструментала пестію. В различни преписи на Стария Завет с различна функция в същия пасаж се наблюдават редица важни разночетения, от които по-ярки примери за лексикална вариантност са случаи като бити са – которати са – съварити са за гр. λοιδορέω ‘карам се, бия; обиждам, хуля, злословя’; другъ – ближнъ – ὁ πλησίον ‘ближен’; пражънение – пражънство – ἄργία ‘бездействие, леност’; врачение – врачевание – ἰατρεία ‘лечение, излекуване’.

Прави впечатление обаче, че докато варирането в основния лексикален състав на казуса е обичайно и издава различно преводаческо отношение към гръцкия текст, названията за оръдието на престъплението остават неизменно едни и същи. От това може да се изведе заключението, че обичайният книжовен съответник за гръцката лексема πύμη в един продължителен период в различни славянски ареали е била лексемата пастъ < *penstъ, с ясна етимология от прасл. *penkwe ‘пет’. Старите преводи не засвидетелстват дори словообразователната вариантност в суфиксацията, която очевидно е вторично явление (сравни примери като *пестник, пестница, песничка* - БЕР 5: 189). Корпусът на класическите старобългарски паметници изобщо не е засвидетелствал лексемата, в по-късни славянски тектове тя също е ограничено представена (сравни *пастъникъ* в Miklosich 1977: 762, *пастъмоборец* в руски текстове едва от XVII в. според СРЯ 21: 91). В същото време съвременните изследвания очертават източнославянския лингвистичен ареал и словенски като доминирани от варианта *penstъ, а южнославянския (България, Македония, Сърбия, Хърватска, Черна гора) като доминиран от варианта *penstъnitsa в диахронен аспект (Doliński 2007). В синхронен план съвременните заместници на праславянската формация са много по-разнообразни: shaka (Хърватска), tupanitsa (Македония), kulak (Русия, Беларус, Украйна), yumruk (България). Противопоставянето

на съвременните български диалектни названия за юмука не формират изразителна изоглоса, но сред тях се открояват още следните попълнения: *буш* (в района на Силистра); *бушница* (в района на Никопол); *бушник* (в района на Плевен) – следователно съвременните съответствия на употребената лексема в официалния български библиейски превод са локализирани в Северна България; *песница-песник* се срещат в Североизточна България, София, Велес, Скопие, Петрич и Гоце Делчев; *тупаница* в югоизточната част на страната и говорите около Солун, Воден, Костур, Прилеп, Дебър, Охрид; *тупаник* в Благоевградско; цяла Централна и Източна България използва лексемата с турски произход *юмрук*, *тумрук*. Само много малка територия около Смолян под гръцко влияние използва диалектната дума *кукуда* (Български диалектен атлас 2001: 468, карта № Л 74). Какво е мястото на лексемата *бушница* в тази стратификация по отношение на етимологията и разпространението?

Етимологичната ѝ мотивация се извежда от стар индоевропейски корен * *bhu* със семантичен признак ‘подувам се, надувам се, отичам’ или от * *buh* със звукоподражателен характер, който е носител на семантичния признак ‘бия, удрям, издавам звук при удар’. Това предполага реконструираната прасл. форма *buh̥tati se*, *b̥h̥tati se*, варианти *buhati*, *buhnonti* (БЕР 1: 95, 105; ЭССЯ 3: 115). Техни наследници има във всички славянски езици (сравни мак. *бу̀ва*, сръбхърв. *búhati*, слов. *búhati*, чешки *buhati*, руски *бу́хать*, *бу́хнуть*, частицата *бух*, изразяваща силен удар и др. – ЭССЯ 3: 80–81, 115; Даль 1: 146, Фасмер 1: 255–256). И двете етимологии са възможни и предполагат закономерния преход на индоевроп. *Ū* > *Ъ*, застъпено като отгласна степен на коренната гласна във вариантите *бухам-бъхтя*, *бухалка*, *бъхтя се* в преносно значение ‘трепя се, претоварвам се с работа’. Това предполага наличие на стари праславянски форми **buhati*, **buh̥nitsa* като девербатив от глаголна основа. Така на практика две от изразяваните досега етимологически хипотези стават малко вероятни:

1. Сродство с прабългарски корен, който е оставил следи в старобългарското наречие *взъхма* ‘изцяло, напълно, съвсем’. Неговата източнобългарска регионална характеристика може да се счита безспорна. Както убедително доказва Я. Милтенов, наречието е лексикален маркер за преславски характер (произход) на текстовете, които го съдържат (Милтенов 2006).

2. Вторична декомпозиция от *о-буша*, подобно на *за-уша*, стб. *злочшити* ‘ударя плесница’.

По отношение на разпространението засега не е известно лексемата *бушница* да е засвидетелствана в исторически писмен източник преди епохата на Възраждането. За възрожденската епоха и началото на новата българска литература тя обаче е в обичайна употреба. Използват я П.Р. Славейков и Ив. Вазов - *удари от бушници, стиснати бушници* (ПРОДД: 47). В българския език производните материални наследници днес са само диалектни: *буш* 'юмрук, пестница' (Кайнарджа, Калипетрово, Силистренско); *бушник* 'юмрук', 'ръка' (с. Тотлебен, Плевенско); *бухалка* 'късо, плоско дърво за пране; дървена пръчка за пране'; *бухало* 'дървен прът за биене на масло; място в река, където водата пада от високо'; *бухам* 'удрям дрехи при пране; обработвам чрез удари царевица, преносно върша някаква работа с пълна сила'; *бухане* 'пране; момент от обработката на лена и конопа, свързан с удряне на стъблата'; *буханак* 'силен дъжд'; *буша, бушвам, бушина* в значения 'бия с юмрук; събарям, руша; *бушам* 'турям' (Дебърско); *избуша, изтърбуша, пробуша, забуша* 'пробия с юмручен удар'; *бъхтя* 'бия, удрям плесници', *бъхтя дарак* като занаятчийски термин в Беленско, в преносен смисъл 'изминавам дълъг път, извършвам с труд и усилие някаква дейност', *бъхтане* 'тъпкане, биене, удряне', *бъхтаник* 'бито сирене' (Гоце Делчев) и др. (ДА; БЕР 1: 95, Геров 1: 89). Поради това е трудно да се прецени еднозначно с какъв характер е била натоварена лексемата *бушница* в официалния православен превод на Библията от 1925 г. – диалектен или архаичен, а може би употребата ѝ е била мотивирана от желанието да се избегне турцизмът юмрук. Това е още по-симптоматично, като се има предвид, че протестантският, първи български превод на Библията, известен още като Славейкова или Цариградска библия от 1871 г., използва в същия контекст изконната славянска лексема *пестница*. Реконструирането от праславянски корен в лексемата *бушница* допуска предположението за съществуването ѝ в старобългарски, но за липса на писмено фиксиране. Изтласкването на разглежданата лексема в периферията на съвременната речникова система като лексикален реликт от миналото единствено с диалектна употреба прави наложителна контекстовата замяна на *бушница* с книжовен и стилистично неутрален синоним в Изх. 21: 18–19 при бъдеща езикова редакция на библейския превод.

Този и редица други примери не само представят наследеното словно богатство от старите библейски преводи като източник за историята на българския език, но и превръщат задачата по неговото осъвременяване в актуален проблем пред специалисти от различни области. За медиевистите подобни изследвания са начин да се

синхронизират езиковите данни от развоја на различни жанрове на старобългарската книжнина, като се откријат закономерностите на старата книжовна норма и се установјат спецификите в разпространението на един и същ текст с различни функции и в различни сфери на средновековната културна макросистема. По този начин се открива важната изследователска тема за ролята на Стариј Завет като юридически източник, в която приоритетни подтеми следва да бъдат:

- Създаването на диагностична база данни за преводните юридически термини и понятия, както и за спецификата на езиковата норма при употребата на старозаветни ексцерпти с юридическа функция;
- Съпоставката им с другите средновековни библейски преводи с богослужбна и небогослужбна употреба, както и с новобългарските преводи;
- Установяване на ролята на старозаветните преводи в развитието на нормативността в книжовния български език.

ЛИТЕРАТУРА

БЕР 1971, 1996: Български етимологичен речник. Т.1. Т.5. София.

Библия 1982: Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и новия Завет. Извада Св. Синод на Българската православна църква. София.

Библия 1985: Библия, сиреч Книгите на Свещеното писания на Ветхия и новия Завет. Вярно и точно преведено от първообразното. Виена.

Български диалектен атлас 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. 1–3. Фонетика. Акцентология. Лексика. София.

Византийский земледельческий закон 1984: *Е. Э. Липици, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская*. Под редакцией И. П. Медведева. Византийский земледельческий закон. Текст, исследование, комментарии. Ленинград.

Геров 1975: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т.1-5. София.

ДА – Архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език “Проф. Л. Андрейчин”.

Даль 1978: *Даль, В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1. Москва.

Желязкова 2005: *Желязкова, В.* Орфографические и фонетические особенности книги Исход по рукописи № 3 из собрания Е. Барсова в ГИМ в Москве// *Jews and Slavs*. V. 15. *Judaeo-Bulgarica, Judaeo-Russica et Palaeoslavica*. Jerusalem-Sofia, 138–146.

Желязкова 2006а: *Желязкова, В.* Средневековая болгарская рукописная традиция книги Исхода // *Jews and Slavs*. Vol.18. *Messianic Ideas in Jewish and Slavic Cultures*. Jerusalem–Sofia, 23–31.

Желязкова 2006б: *Желязкова, В.* Наблюдения върху лексиката на среднобългарските преписи на Книга Исход. – В: Преславска книжовна школа. Т.9. Шумен, 330–344.

Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: *Костова, М., М. Новкиришка-Стоянова, Т. Пиперков.* Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони. *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. София.

Коул 2002: *Коул, А.* Исход. Тиндейл. Коментари на Стария завет. Т. 6. София.

Мерило праведное 1961: Мерило праведное по рукописи XIV века. Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. Москва.

Милтенов 2006: *Милтенов, Я.* Стб. възхъ, възхъма, възшь “съвсем, напълно“, възшьнъ “окончателен“ – наблюдения върху етимологията, разпределението и употребата им. – *Български език*, XIII, 2, 104–117.

Николова 1998: *Николова, С.* Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет. – В: *Старобългарският превод на Стария Завет*. Т.1. Р. Златанова. Книга на дванадесетте пророци с тълкования. София., 9–37.

Петровић 1991: *Петровић, М., Г. Милановац.* Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година.

Роль переводов Библии 2001: Отв ред. *Смирнов, Л. Н.* Роль переводов Библии в становлении и развитии славянских литературных языков. Москва.

РРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. София.

Славова 1999: *Славова, Т.* Най-ранният славянски ръкопис на Мойсеевото петокнижие. – В: *Старобългарска литература*, кн. 31, 54–65.

СРЯ 1995: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып.21, Москва.

Срезневский 1893–1912: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. СПб.

СТБР 1999, 2009: Старобългарски речник Т. 1–2. София.

Троицки 1952: *Троицки, С. В.* Како треба издати Светосавски крмчију (номоканон с тумачењима). Споменик СП. Одељење друштвених наука. Нова серија 4. Београд.

Фасмер 1986–1987: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. Москва.

Христова и др. 2009: *Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова.* Опис на славянските рѣкописи в Църковно-историческия и архивен институт. Т.1. Библейски книги. София.

Щапов 1978: *Щапов, Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. Москва.

ЭССЯ 1976: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Под редакцией О. Н. Трубачева. Т.3. Москва.

Berger 1953: *Berger, A.* Encyclopedic dictionary of Roman Law. Philadelphia.

Blenkinsopp 1983: *Blenkinsopp, J.* Wisdom and Law in the Old Testament. The Ordering of Life in Israel and Early Judaism. Oxford University Press.

Burgmann, Troianos 1979: *Burgmann, L., Sp. Troianos.* Nomos Mosaicos. – In: Fontes Minores. Bd. III. Frankfurt am Main, 126–167.

Crüsemann 1996: *Crüsemann, Fr.* The Torah. Theology and Social History of Old Testament Law. Edinburgh.

Dale 1985: *Dale, P.* The Old Testament Law. London.

Doliński 2007: *Doliński, I.* Names of “fist” in the General Slavic Linguistic Atlas Files. – Studia z filologii polskiej i słowianskiej. Vol. 42, 123–130.

Jus Graecoromanum 1921: Jus Graecoromanum. Leges Imperatorum Isaurorum et Macedonum. Cura J. Zepi et P. Zepi. Athenis.

Miklosich 1977: *Miklosich, F.* Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Neudruck der ausgabe. Wien 1862-1865 (reprint).

Oxford Dictionary of Byzantium 1991: Oxford Dictionary of Byzantium Ed. in Chief Al. Kazhdan. 1- 3. New York, Oxford.

Schminck 2005a: *Schminck, A.* Bemerkungen zum sog. “Nomos Mosaïcos”. – *Fontes Minores* XI, 249–268.

Schminck 2005b: *Schminck, A.* Leges ou nomoi? Le choix des princes slaves à l’époque de Photius et les débuts de l’ *Ανακράθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων*. – *The Eastern Roman Empire and the Birth of the Idea of State in Europe*. Ed. S. Flogatis and A. Pantelis. *European Public Law*. Series 80, London, 309–316.

The Old Testament in Byzantium 2010: The Old Testament in Byzantium Edited by P. Magdalino and R. Nelson. USA.

Troianos 1987: *Troianos, S.* Zum Kapitel 45 des Russischen Kormčaja Kniga. Ursprung und Wesen des Nomos Mosaïcos. – *Cyrrillomethodianum*, XI, 1–8.

Žužek 1964: *Žužek, I.* Kormčaja Kniga. *Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*. *Orientalia Christiana Analecta* 168, Roma.